

Ірина Карбовська

ГУМАНІТАРНЕ ПРАВО Й УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА.

Роздуми вчителя щодо запровадження нового навчального курсу “Методологія вивчення Міжнародного гуманітарного права”

Визначаючи нові принципи розбудови освітньої системи, ми маємо відійти від суто радянського розуміння духовності як широкої поінформованості про культурні реалії минулого й сьогодення, як загальної ерудованості людини. Високий розвиток інтелекту теж не може бути обраний головним критерієм визначення духовної зрілості, духовної сформованості з огляду на ті численні приклади зі світової та української практики, які показують антилюдяне, цілком бездуховне спрямування розвитку інтелекту. Духовність – інтегративна властивість особистості, яка має підпорядкувати собі всю її життєдіяльність, наповнюючи своєю життєдайною силою кожен прожитий людиною день. І одну з важливих ролей у процесі духовного розвитку та збагачення молодих поколінь слід визнати за відновленою традицією плекання духовної сфери людини, пов’язаною з розгалуженою, активною й ефективною діяльністю Товариства Червоного Хреста.

Так уже склалося: про Червоний Хрест згадують тоді, коли виникає потреба полегшити людські страждання, захистити здоров’я, гідність людини, особливо під час збройних конфліктів і стихійного лиха. З Червоним Хрестом завжди пов’язується утвердження високої моральності, поширення ідей гуманізму, милосердя та миру. Та й зрозуміло, усе це згідно з правовим статусом Товариства ґрунтується на принципах гуманності та неупередженості, нейтральності та незалежності, добровільності, єдності та універсальності. Особливо актуально ця тема звучить у контексті сьогоденного національного духовного відродження України.

Український Червоний Хрест започаткував свою діяльність 18 квітня 1918 р. в Києві. На початку 1930-х рр. за рахунок коштів Червоного Хреста України здійснювали свою роботу понад 500 медичних та профілактичних закладів. Испитом на милосердя для вихованців Червоного Хреста України стала Велика Вітчизняна війна. Доброта і милосердя об’єднали в Товаристві Червоного Хреста мільйони ентузіастів. Вони опікують інвалідів, дітей-сиріт, допомагають полегшити страждання жертв стихійного лиха, катастроф, збройних конфліктів.

Нині Червоний Хрест України активно інтегрується у Всесвітній рух Червоного Хреста та Червоного Півмісяця. Міжнародні червонохресні організації пересвідчилися: їхні українські колеги вміють добре працювати, мають бездоганну репутацію й високе почуття обов’язку. Саме це сприяло

вступу нашого Товариства у 1993 р. до Міжнародної федерації товариств Червоного Хреста та Червоного Півмісяця.

Одним із напрямків діяльності Міжнародного Комітету Червоного Хреста (далі – МКЧХ) є поширення знань про міжнародне гуманітарне право – систему договірних та звичаєвих міжнародних норм, які застосовуються під час збройних конфліктів міжнародного та не міжнародного характеру та спрямовані на те, щоб, з одного боку, надати захист особам, які не беруть або припинили брати участь у бойових діях, а з іншого – обмежити методи і засоби ведення збройної боротьби.

Ведучи мову про гуманістичні пріоритети в діяльності Товариства, варто зупинитися на питаннях пропаганди в Україні міжнародного гуманітарного права. Саме тому перед нами і Товариством Червоного Хреста України, як і перед усім Міжнародним рухом Червоного Хреста, ставиться завдання: активізувати поширення знань про ідеали і принципи Червоного Хреста, основні положення міжнародного гуманітарного права серед широких верств населення, особливо серед молоді. І хто ж, як не педагоги, може краще розібратися у дитячих душах та допомогти їм правильно зрозуміти, що означають на практиці слова “гуманність”, “милосердя”, “людська гідність”. З цією метою регіональна делегація МКЧХ в Києві спільно з Українським Червоним Хрестом широко практикує проведення різноманітних семінарів, науково-практичних конференцій, що включають обговорення та аналіз, пов’язаних із цими проблемами. У рамках своєї програми МКЧХ співпрацює із загальноосвітніми середніми школами, з вищими навчальними закладами і пропонує залучити у шкільні та вузівські програми вивчення Міжнародного гуманітарного права. Контакти у згаданих вище формах МКЧХ в особі його Київської регіональної делегації в спеціалізованій школі № 71 м. Києва (далі – СШ № 71 м. Києва) введено у вигляді інтегрованого курсу “Вивчення міжнародного гуманітарного права” та окремого спецкурсу “Вивчення міжнародного гуманітарного права через українську літературу”¹.

А все розпочалося з того, що в 2003 р. на адресу СШ № 71 м. Києва від Київської регіональної делегації МКЧХ надійшла пропозиція на участь у проєкті “Дослідження і вивчення міжнародного гуманітарного права” для учителів української літератури, історії та англійської мови. Намагаючись дослідити своєчасність і необхідність впровадження курсу “Міжнародного гуманітарного права” (далі – МГП) у шкільний навчальний процес, творча група у складі вчителя української літератури І.В. Карбовської, викладача англійської мови та літератури Н.В. Стрижак та вчителя історії Т.Г. Козятник провела опитування серед різних груп підліткового та юнацького віку, спираючись на те, що підлітки у своєму інтелектуальному розвитку вже мають можливість усвідомлено формувати власну цілісно-орієнтаційну

систему. Всього було опитано 100 дітей, серед яких учні 9–11 класів. Питання стосувались основних проблем Міжнародного гуманітарного права, а саме: “Чи вважаєте Ви сучасне суспільство гуманним?” та “Що ви знаєте про організацію Міжнародного Червоного Хреста та її діяльність в Україні?”. Опитування проводилось анонімно, враховувалась криза підліткового віку, що часто зумовлює відмову од відвертої розмови із дорослими або ігнорування потреб та проблем суспільства.

Результати дослідження такі: гуманним сучасне суспільство вважають 10% дітей; негуманним – 50%; не задумувались ніколи – 40%. Про організацію Червоного Хреста та її існування на Україні знають 70%; не чули взагалі – 20%; не чули, що існує 10%.

Отже, опитування довело низьку обізнаність сучасних підлітків із проблем МГП та бажання прилучитись до їх вивчення в різних формах. Тому творча група СШ №71 м. Києва на підставі угоди з регіональною делегацією МКЧХ на чолі з Д. Аллісоном² та методичної підтримки Київського міжрегіонального інституту удосконалення вчителів ім. Б. Грінченка³ почала працювати над створенням спеціального інтегрованого курсу “Дослідження міжнародного гуманітарного права”, а автор як учитель української літератури взялася за розробку окремого курсу “Вивчення міжнародного гуманітарного права через українську літературу”.

Міжнародне гуманітарне право – складова частина базової освіти. Освіта з питань гуманітарного права поглиблює і забезпечує знання та навички, формує ті стосунки, які створюють необхідний освітянський зміст загальної міжнародної базової освіти. Учні вивчають причини, які лягли в основу правил МГП, і порівнюють їх з правилами, які самі запропонували. Запропонований автором курс показує, як МГП співвідноситься з правами людини. На основі правил МГП, адаптованих до навчального процесу учні засвоюють, що існують основи права, невід’ємні як для Міжнародного гуманітарного права, так і для загальних прав людини, і ці права повинні бути захищені при будь-яких обставинах, навіть під час збройного конфлікту.

Упровадження таких пробних проектів, як “Дослідження та вивчення міжнародного гуманітарного права”, – це ефективне навчання для молодих людей незалежно від історії конкретної місцевості та досвіду ведення збройних конфліктів. В умовах високої соціально-політичної напруги, що склалася після військової ситуації або наслідків суспільної перебудови, така підготовка має потенційний опосередкований ефект. Використання освіти, що формує розуміння гуманітарних питань, які виникають під час конфлікту, є спробою обмеження та запобігання порушень гуманітарного права і прав людини.

Головним завданням предмета літератури є літературна освіта, а навчальний курс “Міжнародне гуманітарне право через літературу”

ставить основним своїм завданням розкрити поняття миру, толерантності, взаємовідносин у конфліктах, звернути увагу на позитивні відносини у стосунках з людьми, які реалізуються в ідеях поваги до людського життя і гідності. Мета курсу “Міжнародне гуманітарне право через літературу” повністю відповідає принципам програми з української літератури. На уроках діти піднімають важливі життєві питання про гуманітарний вчинок, що може зробити людина, аби захистити людську гідність; про гуманізм і природу гуманітарного вчинку; про жорстокість і фанатизм та інші, а також висловлюють цікаві думки.

Для прикладу, деякі роздуми учнів 10–11 класів. На питання “Навіщо ми вивчаємо Гуманітарне право?” вони дали таку відповідь:

1) “Гуманітарне право вчить нас помічати несправедливість. І коли на твоєму шляху зустрічається такий вчинок, ти повинен завадити йому, якщо не руками своїми, не діями, то хоча б серцем своїм. Адже співчуття – це і є той перший крок, який веде до добра”;

2) “Мені 16 років. Що, здавалося б, я могла зробити? Дотримуватись духовних цінностей, тримати в серці тепло й надію про світле майбутнє – це і буде мій значний внесок у розвиток гуманізму в країні. І просто допомогти людині: віддати те, чого у нас багато і прийняти допомогу іншого”;

3) “Якщо людина спостерігає, як скоюється злочин і не протистоїть йому, тоді він стає співучасником злочину. Це викликано тим, що люди повністю втратили людську гідність, яка стала страхом або зрадою”;

4) “Не так страшні зрадники і вбивці, бо вони можуть зрадити або вбити, а страшніше байдужі, тому що через їх мовчазну згоду трапляються всі біди. Дійсно, часто зустрічаються випадки, коли втручання однієї людини могло б врятувати чиесь життя. І кожна людина повинна особисто для себе визначити, чи згоден він з тим, що стане співучасником злочину, або врятує людину від хибного вчинку”.

Модулі курсу “Міжнародне гуманітарне право через українську літературу” органічно інтегруються до творів повоєнної тематики. На прикладах літературних взірців для наслідування ми маємо виховати відповідальність молодих людей, які готові дотримуватись міжнародного гуманітарного права й принципів поваги до життя й людської гідності, захищати та розвивати їх.

Наш час – це епоха фундаментальних змін не тільки у розвитку суспільства та свідомої особистості, а й у вивченні літератури, яка, зокрема, і впливає на свідомість молоді. Адже ми вивчаємо літературу в школі не лише з освітньою, а й виховною метою. Саме засобами мистецтва слова виховується любов до України, до її мови, історії. Велике значення літератури полягає ще й у тому, щоб допомогти молоді ставити правильні питання та надавати можливість будувати схеми для їх активного вирішення. Освіта повинна базуватися на

потребах людей та їх життєвому досвіді; освітній процес є процесом обміну думок. Так за допомогою творів української літератури знайомимо учнів з основними питаннями: наприклад, у творах Олеся Гончара “Прапороносці”, “Людина і зброя” та інших дуже чітко відслідковуються поняття “війна” та “збройного конфлікту”: “Війна – це насамперед робота, найтяжча з усіх відомих людині робіт, без вихідних, без відпусток, по двадцять чотири години на добу”⁴; поняття “людської гідності” під час військового конфлікту: “Війна складалась не тільки з масових ривків уперед, не тільки з картин бою. Війна – це і короткі перепочки між боями, коли можна було поспілкуватись з друзями. Ніде більше так, як на війні, не шанували люди коротких хвилин миру, не задумувались над поняттям людська гідність, вірність”⁵. Через приклади з літератури намагаємось допомогти в осмисленні правильного ставлення до норм гуманітарного права; зрозуміти поняття “гуманітарні вчинки”; усвідомити вплив соціального тиску дії людини в ситуаціях, коли чиясь життя чи людська гідність знаходяться під загрозою; навчити розпізнавати гуманітарні вчинки у повсякденному житті. Адже “...найвища краса – це краса вірності. Люди, які накидаються на все, які розмінюють свої почуття направо й наліво, по-моєму, кінець кінцем мусять відчувати себе злидарями”, – розмірковувала героїня роману “Прапороносці” Шура Ясногорська⁶. Офіцери говорили про вартість людського життя, що краще за все пізнається на фронті. “Може, тому, що фронтовик щодня зустрічається з смертю віч-на-віч, він пізнає краще за інших справжню ціну життя. Ви помітили, що на фронті люди живуть дружніше?”⁷.

Людина, яка обізнана з питаннями правової освіти, і зокрема, міжнародного права, повинна спиратись на власне знання законів, шукати істину за допомогою цих знань і життєвого досвіду, для запобігання помилкового розуміння деяких основних питань. Досліджуючи поняття “війни”, ставимо питання: “Чому б просто не заборонити війну?” Слово “війна” зазвичай означає збройний конфлікт, в якому бере участь принаймні дві держави. Термін “збройний конфлікт” є загальним і складає внутрішній збройний конфлікт такий, як громадянська війна. Вивчаючи роман Улас Самчука “Марія”, у якому піднімається проблема голодомору 1932–1933 рр., постає питання: “Голод! Що це? Засіб ведення війни чи акція терору?” Діти досліджуючи це питання, керуються основними положеннями міжнародного гуманітарного права, де вказується, що забороняється організовувати голод як засіб ведення війни. Роман “Марія” У. Самчука і є свідченням того, що голод – це, дійсно, свідомо спланована акція винищення людей. Адже більшовики, їхня ідеологія, методи боротьби, їхнє господарювання – це обличчя Зла. Для прикладу У. Самчук описує зустріч селян з більшовицьким агітатором:

– Товариші!..

Люд здригнувся. Цього слова ще ніколи не було чути. Так не говорив ніхто. “Цар наш, імператор всеросійський, не відрікся від свого престолу. Його скинули з нього. Нами правили всякі буржуї і капіталісти. Три роки лили ми кров на фронті. Далой Війну!. Далой буржуазіно! Далой поміщиків! Вся земля, за яку наші брати три роки лиють свою кров, складають свої голови по всіх фронтах, вертаються додому вісними каліками, – та земля мусить належати нам! Чусте? Нам, селянам, тим, що працюють!”⁸

Відповідь очевидна: більшовицький агітатор висловив споконвічні мрії і прагнення селян – прагнення землі. Тому селянин і справді не тільки розумом, а й серцем сприйняв почуте. А виявилось зовсім інше:

“Марія стала і витріщила очі. Сотня “ребят” сипнула на Маріїне поле із гаслом та метушнею рвали, розкидали і топтали кіньми покоси.

– Господиеньку! Що це твориться? Що то за люди приїхали?..

– Малчі, бабка!...Тепер савецкая власть. Не бойсь, товарищ Ленін всьо заплатіт. Он тебе всю памещіцкую землю отдал, а ти крічіш...

– Але ж ви не татари. Нащо ж розкидати, топтати!..

– Малчі старая!...Ето вайна!..

– Марія дивиться, як твориться війна.

– З ким, люди, війна?

– Покоси зникли. Обоз понапихав вози конюшиною і з гармидером потягнувся далі.

– Підемо, сину, додому. Висушили конюшину й без нас”⁹.

Ось з таких картин можна робити висновки, наскільки війна, голод руйнує звичайне життя людей. Дуже важливо, щоб люди, будучи в такій страшній ситуації, не втрачали людської гідності та захищали принципи поваги незалежно від сфери своєї діяльності.

У Другій світовій війні в ролі солдатів брали участь більше двох мільйонів юнаків. Через великі втрати людей німецькі хлопчики ставали солдатами. Відповідно до цього в Женевських конвенціях сказано, що діти повинні бути захищені під час збройного конфлікту¹⁰. Однією з форм захисту є встановлення мінімального віку для вербування в мілітаристські групи. Мінімальний вік на міжнародному рівні – 15 років. Вербування дітей до 15 років (“добровільно” чи силою) є воєним злочином. Міжнародні зусилля сьогодня спрямовані на підвищення мінімального віку до 18 років. Про участь дітей у війні розповідається в оповіданні “Климко”, “Вогник далеко в степу” Григорія Тютюнника. “Ідеалом для мене завжди була доброта, самовідданість і милосердя людської душі у найрізноманітніших його проявах”, – писав Г. Тютюнник¹¹.

XXI ст. – світ, переповнений болем, сльозами, горем. І щось повинно зупинити безглузде кровопролиття. Тому на уроках літератури треба піднімати проблеми добра, співчуття один до одного, відповідальності та співдружності, аби зарадити жорстокості, яка панує у світі сьогодня.

Сила впливу художнього слова найвизначніших літературних творів на менш в тому, що вони правдиво в образах моделюють різні сторони і грані дійсності, а й у тому, що вони гуманістичні за своєю суттю. На уроках під гаслом “Краще рятувати людину, аніж убивати!” за творчістю О. Гончара розглядалися питання про вплив війни на людську гідність, про гідність під час військового конфлікту. Тут учні говорять, що вартість людського життя краще пізнається на фронті. Можливо, тому бійці вміють цінувати дружбу, на відміну від сучасної молоді.

У “Прапороносцях” Олеся Гончара на першому плані постає людяність. Долі всіх героїв спрямовані до однієї мети – до “краси вірності”, до “вільного людства”, до збереження людської гідності. Говорячи про ратний подвиг, варто зазначити, що він став масовим. Багато наших воїнів залишилися там навіки. Але навіть в умовах жорстокої боротьби люди не втрачали почуття гуманізму. Потерпаючи від спраги, російський солдат Козаков віддає останні краплі води прикутому до кулемета хорватові, недавньому своєму ворогові. “Діставшись вершини, Козаков побачив перед собою смертника, прикутого до кулемета. Це був хорват, блукаючи в Альпах без компаса, знову потрапив до німців. Оскільки у фашистів було мало солдатів, хорвата не вбили, а залишили прикутим до скелі. До такого стану довести людину! Посадити на ланцюг без води, без хліба і заставити стріляти у своїх же братів!.. Губи солдата, запечені, як чорна хлібна шкуринка, ледве розмикалися. Його, видно, палила спрага.

– Ех, ти...

Козаков відстебнув від пояса флягу, і хоч там було води всього на один ковток і самому йому пересихало в горлі, він, не вагаючись, подав флягу старшому солдатові.... Замислився Козаков. Може, вперше оце його власна роль на війні постала перед ним у новому світлі. Гарно рятувати людей! Краще, ніж убивати!”¹².

А Хома Хаєцький... його гуманізм зростає разом із свідомістю. Він перестає думати лише про себе, а вболіває за всі народи. Хіба це не прояв милосердя, гуманізму?

У “Прапороносцях” зустрічаємось з епізодами, де порушено правила МГП. Наприклад, як наші воїни рятували Будапешт: “...Будапешт був оточений. Вже 24 грудня 1944 р. зав’язались бої на околицях міста, почався славнозвісний Будапештський штурм. Обороні Будапешта німецьке командування надавало величезного значення. Будапешт з стратегічного погляду являв собою своєрідні ворота в Австрію, Чехословаччину, в південні провінції самої Німеччини, що їх до останнього часу німці вважали своїм найбільшим тилом... Диктори в шинелях повідомляли, що 29 грудня, об 11 годині за московським часом, в розташуванні противника прибудуть з радянського боку парламенти вручити оточеним ультиматум.

Щоб зберегти Будапешт, врятувати від загибелі його історичні цінності, пам'ятники культури й мистецтва, щоб уникнути численних жертв серед мирного населення; – радянське командування пропонувало оточеним гуманні умови капітуляції”¹³. Але парламентарів нацисти підступно вбили. “Відкрити вогонь по беззбройному парламентару... Розбоєм вони починали, розбоєм і кінчали. З давніх-давен у всіх війнах парламентарі користалися правом недоторканості. А тепер вони. А тепер вони підпливали кров'ю на правому і на лівому боці Дунаю, в передмістях європейської столиці. Впали на мокрий брук посічені білі прапори, які були підняті, щоб дарувати життя тисячам людей, врятувати від руйнації величезне місто”¹⁴. Адже люди – це найцінніший скарб будь-якої держави. Тому комбат Чумаченко сказав, дізнавшись про загибель багатьох солдатів: “... це ж люди. Люди, розумієте?”¹⁵. Якщо гинуть молоді, здорові, сильні люди, які могли б жити, бути щасливими, – це неприродно. Це суперечить усім законам життя.

Олександр Довженко у кіноповісті “Україна в огні”, в “Повісті полум'яних літ” піднімає проблему мародерства, умисного вбивства, катування та негуманного відношення до мирного населення та військового, нищення пам'ятників архітектури, примусове вивезення людей до Німеччини, сексуальне насильство. Автор зображує страшні події, викликані війною, порушення прав людини. Виникають питання “Чи можна вважати Німеччину злочинцем на міжнародному рівні?!”. Адже вже у 1926 р. існувала “Конвенція про заборону рабства”. Основні права МГП співпадають з правами людини: це і заборона катувань, жорстокого відношення, приниження особистості та інші.

Під час обговорення творів О. Довженка вирішувались дилеми: Чи мали право нацисти так себе поводити по відношенню до мирного населення? Які права були порушені при вивезенні українських людей до Німеччини. Чи могли захистити народ? Якщо так, то хто? Чи можна захистити населення, яке не бере участі у війні?

“Прекрасна людина в бою за Батьківщину. Прекрасна вона в стражданнях і в смерті за неї. Але найсвітліша краса її в труді”, – говорив О. Довженко¹⁶, тож мета і викладання літератури, і курсу “Гуманітарне право” захистити людину від страждань і війни, та бачити її лише красивою у своїй праці. Але забути минуле неможливо. Ми повинні й зобов'язані знати його, вчитися на тих помилках.

Людство невпинно піднімається вгору по спіралі своєї еволюції, прагнучи досконалості у всіх галузях. Ми живемо у надзвичайну епоху початку нового тисячоліття. Здавалося б, життя на нашій планеті має ставати кращим, повинні зникати проблеми. Проте ми й досі є свідками страждань, що спричиняються як самими людьми, так і доведеною нами до відчаю природою.

А скільки непотрібних жертв приноситься на вітвар війни? За останні

5000 років на планеті відбулося 14000 війн, у яких загинуло близько 5 мільярдів людей. Сповнена драматизму історія людства свідчить, що збройні конфлікти на планеті Земля закінчатся не скоро. Яскравим підтвердженням є останні події у світі. Кількість “гарячих” точок на різних континентах не зменшується. Отже, цілком закономірне питання: Чи можна захистити людей від зайвих страждань, хоча б деякою мірою обмежити і полегшити їх? Передова гуманістична думка відповідає: “Так! Це можливо!” Таку позитивну відповідь дає міжнародне гуманітарне право, яке захищає жертви збройних конфліктів. Воно говорить: “Якщо не можна зовсім зупинити війни, то можна хоча б зменшити страждання, спричинені війнами”.

В Україні, як і в усьому світі, спостерігається різкий спад зацікавленості всіх кіл населення, і молоді зокрема, до гуманітарних цінностей: у значному рості злочинності, в тому, що люди забувають про саме поняття доброчинності, не завжди готові надати безкорисливу допомогу. Тому ми і внесли до програми своєї школи вивчення положень МГП. Молоді люди повинні знати про існуючі інструменти, за допомогою яких можна проводити оцінку подій як віддалених у просторі, так і тих, що відбуваються поблизу рідної домівки, застосовуючи при цьому принцип поваги людської гідності. І саме уроки української літератури, історії, англійської мови допомагають їм навчитися застосовувати гуманітарні стандарти щодо своєї поведінки. Ми впевнені, що цей проект – вивчення у середніх школах основних норм міжнародного гуманітарного права, який одна з перших в м. Києві почала розробляти творча група спеціалізованої школи № 71, надзвичайно актуальний сьогодні і дає ключ до розуміння глобальних проблем сучасності, розуміння того, що в основі співіснування всіх держав повинно бути дотримання принципів міжнародного права.

Педагогічний підхід полягає у дослідженні основних напрямків розвитку гуманітарного права. Учитель досліджує предмет разом з учнями і є для них джерелом знань, наштовхує їх шляхом моделювання різних способів уміти ставити запитання і зводити інформацію воедино. На відміну від звичайних способів вивчення протікання воєн на уроках історії, методологія досліджень вивчення гуманітарного права не будується на вивченні фактів і запам’ятовуванні історичних дат. У нашому випадку мова йде про концепції, які розглядають повагу і захист людського життя, гідності людини під час конфліктів і насилля. Це стосується етичних міркувань, здатних навіть кинути виклик людським цінностям. Люди ефективніше навчаються тоді, коли вони є активними учасниками навчального процесу.

Після введення курсу “Міжнародне гуманітарне право через українську літературу” до навчально-виховного процесу ми можемо з впевненістю сказати, що поєднання МГП з іншими предметами є, дійсно, кроком до майбутнього. Сьогодні – це час кардинальних змін не тільки в розвитку

суспільства й свідомості особистості, а й у вивченні літератури, яка впливає на свідомість молоді. Адже вивчення літератури в школі проводиться також і з виховною метою. Реформування освіти вимагає по-новому підійти до навчання. Тому вважаю, що інтегрований курс “Міжнародне гуманітарне право й література” – це, дійсно, крок вперед.

1. Вивчення “Міжнародного гуманітарного права” у середніх навчальних закладах м. Києва впроваджується лише на умовах експерименту.
2. Аллісон Деніс – регіональний делегат МКЧХ, що виконує місію в Київській регіональній делегації МКЧХ, яка охоплює своєю діяльністю Україну, Білорусь і Молдову.
3. Проект методичних рекомендацій щодо впровадження навчального курсу “Методологія дослідження вивчення Міжнародного гуманітарного права” / Авт.-укладачі: Мартиненко С.М., Колмаченко В.С., Шинкаренко Л.Г. – К., 2002.
4. *Гончар О.* Прапороносці. – К.: Дніпро, 1975. – С. 24.
5. Там само. – С. 30.
6. Там само. – С. 73.
7. Там само. – С. 261.
8. *Самчук У.* Марія. Куди тече та річка. – К., 1999. – С. 93.
9. Там само. – С. 105.
10. Краткое содержание Женевских конвенций от 12 августа 1949 года и дополнительных протоколов к ним. - М., 1992; Конвенция о правах ребенка // Адвокат. – 1998. – №3. – С. 1–24.
11. *Тютюник Г.* Степова казка: Казки, оповідання, повісті. – К., 1993. – С. 10.
12. *Гончар О.* Прапороносці. – К., 1975. – С. 100–101.
13. Там само. – С. 217–218.
14. Там само. – С. 219.
15. Там само. – С. 261.
16. *Довженко О.* Зачарована Десна. Україна в огні. Щоденник. – К., 1995. – С. 296.